

NİMETULLAH HAFIZ
(Priştine)

KOSOVA TÜRK AĞIZLARINDA YAPIM EKLERİ

Tarih boyunca Türk ulusu savaşmak mecburiyeti ile dünyanın çeşitli yönlerine girmiş, oralarda yerleşmiş ve kendi kültürlerini sürdürmüşlerdir. Bu yerlerde karşılaştıkları diğer uluslarla her türlü kültür alışverişi yapmışlarsa da, beş yüzyıl içinde genellikle kültür, gelenek ve görenekleri gibi kendi Türk dilini de gerektiği kadar korumuş ve korumaktadır. Dünyanın hangi memleketinde olursa olsun tüm doğubilimciler öteki türkoloji çalışmalarından başka son zamanlarda Türk ağzlarının derlenmesi ve incelenmesine oldukça ilgi göstermektedirler. Türkiye’de olduğu gibi, Balkan yarımadasında da çeşit çeşit Türk ağzları üzerinde derlemeler olmuştur ve hatta bazı ağzlar ile ilgili bilimsel araştırmalar da yapılmıştır. Bugün Yugoslavya’da görülen Türk ağzları da bu çeşit Türk ağzları incelemeleri arasındadır. T. Kowalski, G. Nemeth, J. Eckmann, G. Hazai, O. J. Nasteva, S. Kakuk, M. Mollova ve diğer birtakım doğubilimciler Yugoslavya’da birkaç Türk ağzıyla ilgilenmiş ve bilimsel çalışmalarıyla bu Türk ağzlarının özelliklerine değinmiştir. Fakat bu incelenen Türk ağzları tek Makedonya’da oldukları halde Kosova özerk bölgesinde korunmuş Priştine, Prizren, Gilân, Kosova Mitroviçası, Novobırdo, Vıçitırn, Mamuşa ve Yanova gibi Türk ağzlarıyla ilgilenen olmamıştır. Son zamanlarda Kosova’da Türk dili profesörü merhum S. Yusuf »Prizren Türkçesinde Kimi Yabancı Öğeler« başlıklı yazısıyla¹ Batı Rümeli ağzlarında olduğu gibi Prizren Türk ağzında da birçok arkaizm, lokalizm, neologizm, varvarizmlerin var olduğunu açıklarken oldukça yeterli örnekler vererek bunu kırmıştır. S. Yusuf’tan sonra ben de »Prizren Türk Ağzının Başlıca Özellikleri« başlıklı yazımla² bunu Ses bilgisi, söz bilgisi diye iki bölümde in-

¹ Süreyya Yusuf, »Prizren Türkçesinde Kimi Yabancı Öğeler«, Çevren No. 3. Temmuz 1974, Priştine; s. 32 – 38. ve aynı dergi No. 5. s. 45 – 47.

² Nimetullah Hafız, »Prizren Türk Halk Edebiyatı Metinleri ve Ağız Husu-

siyetleri«, Doktora tezi (yazma), Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1976, İstanbul, ve »Prizren’de (Kosova) Türk Ağzının Başlıca Özellikleri«, Çevren 12, Aralık 1976, Priştine; s. 29 – 35.

celerken Prizren Türk ağzında »ince ı« ve »kalın ı« ünsüzün, »yarı ince â, î, ò, ù« ünlülerin bulduklarını (İşla < islâhı, patlâr < patlar, zingırlâk < zingırlak, harçlık < harçlık, kulüp < kulüp, yaî < yalı, pullî < pullu, alım < alıyorum, yolîen < yolla . . .), »ö« ünlüsünün hiç bulunmamasını ve onun yerine her zaman »ü« ünlüsünün geçtiğini (Ümer < Ömer, çüpek < köpek . . . fakat: dert < dört . . .), Arapça ve Farsçadan geçen sözcüklerde bulunan uzun sözcüklerde iki ünlü arasında »h, y, ayn« ünsüzlerin düşmeleri nedenleriyle bir ünlünün uzadığını açıklamaktayım (İljik < iyilik, lâna < lâhana, sât < sa'at . . .). Gene ünsüzlerde »ts« (c) Sırpırvat dilinin etkisiyle kullanıldığı ve Karadeniz Türk ağzlarında olduğu gibi »k < c« ve »g < c« ünsüz değişmelerinin öteki Rümeli Türk ağzlarından ayrı bir özellik taşıdığını ileri sürmektedir.

Sözbilgisi bölümünde çekim ekleri incelenirken ötekileri arasında kökte »o« ünlüsü bulunan sözcüklerin genel Türkçede küçük ünlü uyumuna aykırı olarak ad tamlamalarında, adların, iyelik eklerinde ve görülen geçmiş zaman ve emir kiplerinde »u« yerine »o« ünlüsünün geçtiğini (çocuğun cülüşi < çocuğun gülüşü; kolom/-on/-omos/-onos < kulum/-un/-umuz/-unuz; koştom/-on/-tok/-tonoz < koştum/-un/-tuk/-tunuz . . .) ve şimdiki zaman kipinin »yor« ekinin her sözcükte düştüğünü (celim, celisin, celi, celisik, celisiniz, celilar < geliyorum . . .) görmekteyim. Gene S. Yusuf'un »Prizren Türkçesinin tümce yapısı«³ ve benim »Priştine Türk Ağzının Başlıca Özellikleri« başlıklı yazımızla⁴ tüm Kosova Türk ağzlarının özelliklerini %70 öğrenmiş oluyoruz.

Tüm bu ağız incelemeleri yazılarına dayanarak kalın, ince; yuvarlak, düz ve dar, geniş ünlülerin karışık kullanılmaları sonucu denilebilir ki ünlü uyumu hiç yoktur. Kosova Türk ağzlarına özgü ünlü uyumunun bulunmaması sözbilgisi bölümünde görülen çekim eklerinde olduğu gibi sözcüklere getirilen yapım eklerinde de aynen görülmektedir.

Kosova Türk ağzında yapım ekleri genel Türkçede olduğu gibi zengindir. Bunları incelerken genel Türkçedeki yapım eklerine aykırı düşen kimi değişikliklerle karşılaştık. Bu değişiklikleri şöyle sıralayabiliriz.

1. Kosova Türk ağzlarında hiç kullanılmayan kimi yapım ekleri:

- *Addan ad türeten eklerden:*
- »-dem«, -ad.: gündem, erdem »-dirik«, ad.: boyunduruk,

³ Süreyya Yusuf, »Prizren Türkçesinin Tümce Yapısı«, Çevren 13, Mart 1977, Priştine; s. 61–68.

⁴ Nimetullah Hafız, »Priştine Türk Ağzının Özellikleri«, Uluslararası Yunus Em-

re, Nasreddin Hoca, Karamanoğlu Mehmet Bey ve Türk Dili Semineri Bildirileri, 10–12 Haziran 1977, Konya Mevlâna Enstitüsü, Konya; s. 239–265.

gömüldürük . . . »-çil« sif.: akçıl, gökçül . . . »-imtrak«, sif.: kırmızimtrak, ekşimtrak . . . »-rek«, sif.: ekşirek, kısarak.

– *Addan eylem türeten eklerden:*

»-irge«, ey.: yadırgamak, esirgemek . . .

– *Eylemlerden ad türeten eklerden:*

»-elek«, ad.: yatalak, çökelek . . . »-emeç«, ad.: dönemeç, güdemeç . . . »-esi«, sif.: ölesiye, doyasıya . . . »-ti«, ad.: agarti, morarti.

– *Eylemlerden eylem türeten eklerden:*

»-ik, -ikse, -iktir, -irge, -işle, -iy, -mes«

Yukarıda saydığımız yapım eklerinden oluşmuş sözcükler Kosova Türk ağzında bulunmamaktadır.

2. Kosova Türk ağızlarının kimi yapım eklerinde ses düşmesi:

– *Addan ad türeten eklerden »k« ünsüzünün düşmesi:*

-lek: Kumla < kumlak, layla < yaylak, kışla < kışlak. Fakat: Batlak (batak). Bu çeşit ses düşmesi genel Türkçede de görülmektedir.

-cek: Tek bir sözcükte bulunmaktadır: Ürümce < örümcek.

3. Kosova Türk Ağızlarının kimi yapım eklerinde ses türemesi:

– *Addan ad türeten eklerden:*

-ce: bences < bence, usulces < usulca, iyices < iyice, olonces-olunces < olunca . . .

– *Eylemden eylem türeten eklerden:*

-dikçe: oldukçes-oldukçes < oldukça, cittikçes < gittikçe, durukçes < durdukça, koştukçes-koştokçes < koştukça . . .

4. Kosova Türk ağızlarının yapım eklerinin bir sesinde ses değişmesi:

a) »ı, u, ü,« ünlüleriyle biten yapım ekleri her süre »i« ile biter.

– *addan ad türeten yapım eklerinden:*

-ci: davacı < davacı, furunci < fırıncı, sütçi < sütçü . . .

-eği: buzagi < buzağı,

-ari: yokari < yukarı,

-i: soraları < sonraları.

-li: tatlı < tatlı, tuzlı < tuzlu, türli < türlü,

-si: kadınsı < kadınsı,

-ti: altı < altı, cögürtü < göğürtü,

– *Eylemden ad türeten eklerden:*

-di: imambayıldı < imambayıldı, kondi < kondu, cül-basti < gülbastı . . .

-gi: çalgi < çalgı, burgi < burgu, sürgi < sürgü...
 -i: çatı < çatı, dolı < dolu, ürüti < örtü...
 -ici: satıcı < satıcı, vurucu < vurucu, yüzücü < yüzücü...
 -ili: takılı < takılı, kurulu < kurulu, bükülü < bükülü...
 -inti: akıntı < akıntı, koşonti < koşuntu, cülünti < gü-
 lüntü...

-ti: morarti < morartı...

b) Buçışit »ı < ı« ünlü değişmesi kimi kapalı heceli eklerde de olmaktadır.

— *Eylemden ad türeten eklerden:*

-miş: yanmış < yanmış, okomış < okumuş, cümül-
 miş < gömülmüş...

-cik: kızılıçık < kızılıçık...

-cin: bıldırcın < bıldırcın...

c) »i < ı« ünlü değişmesine uğrayan yapım ekleri:

— *Addan ad türeten eklerden:*

-is: içis < ikiz.

-lik: cençlik < gençlik, çifçilik < çiftçilik.

-siz: ipsıs < ipsız...

— *Addan eylem türeten eklerden:*

-il: eksilmek < eksilmek...

-dir: ezdirmek < ezdirmek, çestirmek < kestirmek.

-il: çekilmek < çekilmek...

-in: çekinmek < çekinmek...

-ir: şişirmek < şişirmek, emzirmek < emzirmek...

-iş: yetişmek < yetişmek...

-it: eritmek < eritmek...

— *Eylemden ad türeten eklerden:*

-dik: bıldık < bildik...

-gın: cezgın < gezgin...

-ici: dikici < dikici...

-ili: dikili < dikili...

-im: biçim < biçim...

-inti: çesinti < kesinti...

-ir: ceğir < gelir... (Fakat: demir).

— *iş: çıkış < çıkış...*

-mik: ilmık < ilmik...

ç) »u, o« ünlü değişmesine uğrayan ekler:

— *Addan ad türeten eklerden:*

-iş: yokoş < yokuş...

-iz: boynos < boynuz...

-lik: otłok < otluk...

-siz: yołsos < yolsuz...

— *Addan eylem türeten eklerden:*

-i: koromak < korumak...

- *Eylemden ad türeten eklerden:*
 -*gun:* yorgon < yorgun ...
 -*ici:* okoyoci < okuyucu ...
 -*ik:* topok < topuk ...
 -*il:* oğol < oğul ...
 -*ili:* kokolı < kokulu ...
 -*im:* doğom < doğum ...
 -*inç:* korkonç < korkunç ...
 -*inti:* bozonti < bozuntu ...
 -*ir:* okor < okur, potör < potur ...
 -*iş:* yokoş < yokuş ...
 -*it:* yogort < yoğurt ...
 -*iz:* domos < domuz ...
- *Eylemden eylem türeten eklerden:*
 -*dir:* otormak < oturmak < olturmak ...
 -*il:* yorołmak < yorulmak ...
 -*in:* dokonmak < dokunmak ...
 -*ir:* doyormak < doyurmak ...
 -*iş:* bogoşmak < boğuşmak ...
- d) »k, ç« ünsüz değişmesine uğrayan ekler:
 — *Addan ad türeten eklerden:*
 -*ci:* şindiçi < şimdiki, yarınçi < yarınki ... Bu değişme umümidir.
 — *Eylemden ad türeten eklerden:*
 -*gen:* Ekin »ken« biçimi her süre »çen« olarak geçer: yełçen < yelken ... Fakat: sokolğan < sokulgan ...
- e) »g, c« ünsüzü değişmesine uğrayan ekler:
 — *Eylemden ad türeten eklerden:*
 -*ge:* cülce < gölge ... Fakat yonga, dalga ...
- f) »z < s« ünsüz değişmesine uğrayan eklerden:
 — *Addan ad türeten eklerden:*
 -*iz:* içis < ikiz.
 -*lez:* hayłas < haylaz.
 -*siz:* anasis < anasız, çifsis < keyfsiz, uygunsuz < uygunsuz, ümütsüs < umutsuz, yołsos < yolsuz ...
 — *Eylemden ad türeten eklerden:*
 -*mez:* petmes < pekmez, olmas < olmaz ...
 -*nez:* kurnas < kurnaz ...
- g) »l < ḷ« ünsüz değişmesine uğrayan eklerden:
 — *Addan ad türeten eklerden:*
 -*le:* kışlâ < kışlâk, lâylâ < yaylâk.

- lek: patlāk < patlak, toporlāk < topurlak...
- leme: çorlāma < körleme.
- les: haylās < haylāz.
- li: tatlı < tatlı, morlı < morlu, allı pullı < allı pullu...
- lik: açlık < açlık, kuşluk < kuşluk (öğlelik), otluk < otluk, erçeklik < erkeklik...
- Eylemden ad türeten eklerden:
 - ili: takılı < takılı, serili < serili, kurulu < kurulu, kokoji < kokulu...
- Eylemden eylem türeten eklerden:
 - erle-: yuvarlamak < yuvarlamak...

5. KOSOVA Türk ağızlarında bir yapım ekinin yerine başka bir yapım ekinin kullanılması:

- Addan ad türeten eklerden:
 - leyin: zaman zarfları veren bu ek daima »len« olarak geçer: ceceylein < geceleyin, cünlen < gündüzleyin, sabaylen < sabahleyin, akşemlen < akşamleyin, üyleylen < öğleyin.
- Addan eylem türeten eklerde:
 - el: bu ek yerine bu eylemlerin bugün kullanılan ve kullanış farklarıyla aşağı yukarı anlamdaşı olan »len« eylemi kullanılır.
 - Azlanmak < azalmak, çoğlanmak < çoğalmak, düzlenmek < düzelmek, darlanmak < daralmak,...
 - er: bu yapım eki yerine de kimi sözcüklerde »-lan« yapım eki biçimi geçer: tozlanmak < tozarmak, yaşlanmak < yaşarmak... Bu değişme Genel Türkçede olduğu gibidir.
 - et: bu ağızlarda eylemlerin geçişsiz biçimleri esas olup onları ettirgen görünüşüne sokmak için »-lan + dir« biçiminde yapılır: azlandırmak < azaltmak, darlandırmak < daraltmak...
 - et: gene bu eylemlerin bugün kullanılan »-let« eylemleri olduğu için »et« eki yerine kullanılır: düzletmek < düzeltmek...
- Eylemden ad türeten eklerden:
 - ir: (-er): bu ek yerine çok kez »-an« ve »-len« ekleri kullanılır: akan su < akarsu,
- Eylemden eylem türeten eklerden:
 - it: bu çeşit yapım ekiyle elde edilen sözcükler yok denecek kadar azdır. Çünkü bu yapım eki yerine çok sayıda sözcükler »-il, -lanve, -dir« ekleri biribiri üstüne

kullanılmaktadır: doğroltormak < doğrultmak, kısalandırmak < kısaltmak, azlandırmak < azaltmak, incelen-dirmek < inceltmek, otortormak < oturtmak,

6. Eski şeklini koruyan yapım eki:

– *Addan ad türeten ek:*

-le: »ile« bağlacının bileşik »-la, -le« şekli yerine eski şeklini koruyarak her zaman »-len« olarak geçer: yol-len < yolla < yol ile, usul-en < usulle < usul ile, zaman-len < zamanla < zaman ile, şart-len < şartıyla < şartı ile...

Ö z e t

KOSOVA TÜRK AĞIZLARINDA YAPIM EKLERİ

Osmanlı Devleti'nin eğemenliği altında bulunan Yugoslavya'da beş yüzyıl kadar Türk dili, devlet dili olarak kullanılmıştır. Bu zaman içinde Yugoslavya'nın birçok bölgelerine yerleşen Türkler, kendi aralarında, her çeşit edebi türleriyle birlikte ağızlarını da büyük kıskançlıkla gerektiği kadar korumağa başarmışlardır.

Şimdiye kadar bazı Rümeli Türk ağızlarıyla birlikte Yugoslavya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti'nin Makedonya Sosyalist Cumhuriyeti'nde korunmuş olan birkaç Türk ağızı da ele alınmış ve bu ağızlar hakkında gerektiği kadar incelemeler yapılmıştır. Bunlardan farklı bir ağız özellikleri taşıyan Kosova Sosyalist Özerk Bölgesindeki Türk ağızlarına gelince, son zamanlarda Prizren ve Priştine Türk ağızları da incelenmiş ve bunların ağız özellikleri kısaca ortaya konmuştur. Fakat, Kosova Sosyalist Özerk Bölgesi'nde, aynı değerde olan diğer Türk ağızları (Mitroviça, Gilân, İpek, Novobırdo, Vulçitrin, Mamuşa ve Yanova) henüz araştırılmamıştır. Son zamanlarda bu Türk ağızları üzerinde yapılan çeşitli derleme araştırmaları, sesbilgisi, sözbilgisi ve biçimbilgisi alanındaki ağız özelliklerinden başka, Türkçede en mühim olan ünlü uyumunun bulunmamasıdır. Bu ünlü uyumunun bulunmamasının başlıca sebebi de kelimelere getirilen soneklerin, Kosova Türk halkı ağızlarında değişik biçimlerde kullanıldığından ileri geldiği anlaşılmaktadır. Bu teblikte, sözü geçen Kosova'nın şehir, kasaba ve köylerindeki Türk ağızlarında ilginç bulduğumuz yapım ekleri meseleleri hakkında, örnekleriyle birlikte ayrıntılı bilgiler vermeğe çalışmaktayız.

R e z i m e

DERIVATNI SUFIKSI U KOSOVSKIM TURSKIM GOVORIMA

Za petsto godina osmanske vladavine u Jugoslaviji, turski jezik se upotrebljavao kao državni. Za sve ovo vrijeme, Turci, koji su se naselili u mnogim krajevima naše zemlje, zajedno sa svojom književnošću uspjeli su da do današnjih dana čuvaju i svoj govor zajedno sa svim specifičnostima.

Do sada su obrađivani turski govori u Makedoniji u sklopu rumelijskih govora, a što se tiče turskih govora na Kosovu, koji imaju svoje posebne odlike, obrađivani su prizrenski i prištinski govor.

Međutim, na teritoriji Kosova postoji još nekoliko specifičnih turskih govora (Kosovska Mitrovica, Peć, Novo Brdo, Gnjilane, Vučitrn, Mamuša, Janova), koji zaslužuju istu pažnju kao i prištinski i prizrenski, ali do danas nisu obrađivani. Pored ostalih specifičnosti, naročito važno za sve ove govore, jeste nepostojanje vokalne harmonije što dolazi uglavnom zbog upotrebe različitih oblika derivatnih sufiksa.

U ovom radu je dat osvrt na derivatne sufikse u turskim govorima gore spomenutih mjesta u Kosovu, obogaćen velikim brojem primjera.